

Göktürk tarihinin meseleleri :

TONYUKUK ÂBİDESİ ÜZERİNE ÜÇ NOT

OSMAN F. SERTKAYA

Aşağıda yayınlanan üç not, «Göktürk tarihinin meseleleri» adlı seri makalelerimin «Tonyukuk âbidesi» ile ilgili üç tanesinin bir arada yapılan nesridir.

«Tonyukuk âbidesinin ilk satırı» başlıklı ilk makale, 15-19 Ağustos 1977 tarihleri arasında Leiden (Hollanda)'de toplanan XX. *Permanent International Altaistic Conference (PIAC)*'da sunulan ve *Central Asiatic Journal*, Vol. XXIII/3-4 (1979), s. 288-292'de yayınlanan «The first line of the Tonyukuk monument» başlıklı İngilizce tebliğimin türkçesidir.

«Çölgi (A)z (e)ri» mi? - «Çöl[l](ü)g iz(e)ri» mi?» başlıklı ikinci makale, 26-30 Haziran 1978 tarihleri arasında Manchester (İngiltere)'de toplanan XXI. *PIAC*'da sunulan «Muss es *Çölgi (A)z (e)ri* oder *Çöl[l](ü)g iz (e)ri* heissen?» başlıklı Almanca tebliğimin türkçesidir.

Bu tebliğin Almanca aslı *Journal of Turkic Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nın III. cildinde (Ali Nihat Tarlan Armağanı'nda) yayınlanmaktadır.

«Tonyukuk âbidesindeki *kız koduz* sıfat tamlaması üzerine» başlıklı üçüncü makale, Cumhuriyetin 50. yıl dönümü dolayısıyla 21-26 Ekim 1973 tarihleri arasında, Ankara'da toplanan *PIAC*'ın XVI. toplantısında sunulmuştur.

Bu tebliğin «A note on the adjectival compound *kız koduz* on the Tonyukuk Monument» başlıklı İngilizce tercümesi, *Turcica, Revue d'Études Turques*, XI, s. 175-181'de yayınlanmaktadır.

Tonyukuk âbidesiyle ilgili olan ve «*Inel Kağan*» mı? - «*İni İl Kağan*» mı?» başlığını taşıyan dördüncü makale, 4-9 Ekim 1976 tarihleri arasında İstanbul'da toplanan II. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde sunulan tebliğ olup, daha önce *Atsız Armağanı* (İstanbul 1976, s. 397-417)'nda yayınlandığı için buraya alınmamıştır.

II. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nin tebliğleri arasında da yayınlanacak olan bu tebliğin «Muss es «*Inel Kağan*» oder «*İni İl Kağan*» heissen?» başlıklı Almanca tercümesinin yayını için bk. *Materialia Turcica*, III, Bochum 1978, s. 16-32.

I

TONYUKUK ÂBİDESİNİN İLK SATIRI

Bir müddetten beri Tonyukuk âbidesi üzerinde çalışıyorum. Bu âbidedeki *kız koduz* ibâresi ile ilgili bir tebliği PIAC'ın 1973 yılında Ankara'da toplanan XVI. toplantısında sunmuştum¹. Yine aynı âbidede şimdiye kadar *Inel Kağan* olarak okunan ismi, *İni İl Kağan* «Küçük İl Kağan» şeklindeki teşhisimle ilgili diğer bir tebliği de 1976 yılında İstanbul'da toplanan İkinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde verdim². Bu toplantıda ise «Tonyukuk âbidesinin ilk satırı» üzerinde durmak istiyorum.

Bilindiği gibi Tonyukuk âbidesi bugüne kadar, sırası ile, Radloff³, Thomsen⁴, Orkun⁵, Malov⁶, Aalto⁷, Giraud⁸, Stebleva⁹, Tekin¹⁰, Ergin¹¹ ve Aydarov¹² tarafından, 10 kere, bütünü ile yayınlanmıştır.

1 «Some problems of Köktürk history : A note on the adjectival compound *kız koduz* on the Tonyukuk Monument», *Turcica*, Revue d'Études Turques, XI, s. 175-181.

2 «Göktürk tarihinin meseleleri : "Inel Kağan" mı - "İni İl Kağan" mı?», *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 397-419.

3 W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die Inschrift des Tonjukuk*, Zweite Folge, S.-Petersburg, 1899.

4 V. Thomsen, *Turcica*, MSFOu, 37, Helsinki, 1916, s. 1-108.

V. Thomsen, «*Altürkische Inschriften aus der Mongolei*» ZDMG, 78, Leipzig 1924-1925, s. 121-175.

V. Thomsen, «*Moğolistandaki Türkçe Kitâbeler*», *Türkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1935, s. 81-118.

5 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936.

6 S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnyürkskoy Pis'mennosti, tekst i issledovaniya*, Moskova-Leningrad 1951.

7 P. Aalto, G. J. Ramstedt and J. G. Granö, «*Materialien zu den Altürkischen Inschriften der Mongolei*», JSFOu, LX/7, Helsinki 1958, s. 3-91.

8 R. Giraud, *L'Inscription de Bain-Tsoкто*, Paris 1961.

9 I. V. Stebleva, *Poeziya Tyürkoy VI-VIII. vekov*, Moskova 1965.

10 T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington 1968.

11 M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

12 G. Aydarov, *Yazık Orhonskiñ Pamyatnikov Drevnyürkskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata 1971.

Ayrıca Klyaştorny¹³, Şçerbak¹⁴, Mori¹⁵, Zieme¹⁶, Hazai¹⁷, Clauson¹⁸, Tezcan¹⁹ tarafından yazılan değerli araştırmalarda da bu âbidedeki bir çok problemler üzerinde durulmuş, bu problemlerin bazıları halledilmiş, bazıları tekrar bozulmuş, bazıları ise yeniden keşfedilmiştir!

Araştırmacılar, makalelerinde Tonyukuk âbidesinin ilk satırı üzerinde derinliğine durmamışlar, nâşirler ise bu âbidenin ilk satırını hep aynı şekilde anlamışlardır. Bilindiği gibi bu ilk satır şudur : *bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ilinğe kılındım türk bodun tabgaçça körür erti*.

Nâşirler, bu satırda dâimâ iki cümle bulmuşlardır. Bu cümlelerden ilki *Bilge Tonyukuk, ben özüm, Tabgaç ilinğe kılındım* «Bilge Tonyukuk, ben kendim, Tabgaç ilinde kılındım» şeklinde teşhis edilmiştir. Satırın geriye kalan kısmı olan *Türk bodun Tabgaçça körür erti* «-ben doğduğum zaman- Türk milleti Çin'e tâbi idi» bölümü ise dâimâ ikinci cümle sayılmıştır²⁰.

İlk cümlelerin *Bilge Tonyukuk, ben özüm, Tabgaç ilinğe kılındım* şeklinde teşhis edilmesinin sebebi, bu satırdaki *ben özüm* kelimelerinin aynı âbidenin değişik yerlerinde de kullanılmış olmasıdır. Meselâ ilk örnek olarak II. taşın Doğu yüzünün 4-5. satırlarındaki *İltiriş Kağan kazanmasar, udu, ben özüm kazanmasar, il yime bodun yime yok erteçi erti* «İltiriş Kağan kazanmasa, ve, ben kendim, kazanmasa(m), ülke de millet de yok olacak idi» cümlesini, ikinci örnek olarak, II. taşın Kuzey yüzünün 1-3. sa-

13 S.G. Klyaştorny, «*Tonyukuk-Aşide yuan'çjen*», Tyürkologičeskiy Sbornik, 1966, s. 201-205.

14 A.M. Şçerbak, «*O secetanü odça : borça v runičeskü nadpisyağ*», Sovetskaya Tyürkologiya, 1975/6, s. 88-90.

15 M. Mori, «*A-shih-té Yüan-Chên ve Tonyukuk*», İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, V/1-4, İstanbul 1973, s. 87-93.

16 P. Zieme, «*Neue Funde zur Geschichte der Türken in der Mongolei*», Das Altertum, 18 (1972), s. 255-258.

17 G. Hazai, «*Sur un passage de L'Inscription de Tonyukuk*», Turcica, Revue d'Études Turques, II, Paris 1970, s. 24-31.

G. Hazai, «*Zu einer Stelle der Tonyukuk Inschrift*», Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Berlin 1974, s. 265-269.

18 Sir G. Clauson, «*Some notes on the Inscription of Toñuquq*», Studia Turcica, Budapest 1971, s. 125-132. (Bu makalenin türkçe tercümesi için bk. «*Tonyukuk âbidesi hakkında bazı notlar*», Türkiyat Mecmuası, XVIII, İstanbul 1976, s. 141-148).

19 S. Tezcan, «*Tonyukuk yazıtında bir kaç düzeltme*», TDAY Belleten 1975-1976, Ankara 1976, s. 173-181.

20 T. Tekin, s. 283; Louis Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux*, Lille 1974, s. 208-209.

tırlarındaki *İltiriş Kağan kağanmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge Tonyukuk kağanmasar, ben yok ertim erser, Kağan Kağan!* «*Türk Sir Bodun*» yirinte bod yime bodun yime kişi yime idi yok erteçi erti «İltiriş Kağan kazanmasa, yok olsa idi, ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasa, ben yok olsa idim, (ey) Kağan Kağan! Türk Sir Milleti (nin) yerinde (-yaşadığı ülkede) boy (-kabile) da, millet (-bodun) de, fert (-insan, kişi) de hep (-tamamiyle, tamamen) yok olacak idi» üçüncü olarak da, I. taşın Güney yüzünün 10. satırındaki *Türk bodunuğ Ötüken yirke, ben özüm, «Bilge Tonyukuk ötüken yirig konmuş» tiyin işidip, biriyeki bodun, kurı-yakı, yırıyakı, öngreki bodun kelti* «“Türk milletini Ötüken mevkiine, ben kendim, “Bilge Tonyukuk Ötüken mevkiine yerleşmiş” diye duyarak, güneydeki millet (-kabileler), batıdaki kuzeydeki, doğudaki millet (-kabileler) geldi (bana iltihak etti)» cümlesini zikredebiliriz.

Bu üç örnekte de açıkça görüldüğü gibi *ben* kelimesi şahıs zamiri olarak kullanılmaktadır. *Ben* şahıs zamirinden sonra kullanılan *özüm* «kendim» kelimesi ise, cümlelerin mânâlarını pekiştirmek, kuvvetlendirmek için, süperlativ olarak kullanılmıştır.

Ben kelimesi Tonyukuk âbidesinde, şahıs zamiri olarak, üç yerde geçmektedir. İlk iki örnek II. taşın Doğu yüzünün 8. satırı ile yine II. taşın Batı yüzünün 2. satırındaki *Ben, Bilge Tonyukuk* ibâresi, üçüncü örnek ise II. taşın Güney yüzünün 3. satırındaki ... *ol yirte, ben, Bilge Tonyukuk tegürtük için ...* ibâresidir.

Bilge Tonyukuk ibâresi ise, ilk satırın haricinde, üç örnekte nominativ, bir örnekte ise dativ halde olmak üzere, dört kere geçmektedir.

a) Nominativ haldeki örnekler şunlardır :

1. *Ayığıması ben ertim. Bilge Tonyukuk* (I, B 5)
2. *Bilge Tonyukuk ayığı ol* (I, K 10)
3. *Bilge Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birle İltiriş Kağan...* (I, B 6)

b) Dativ haldeki örnek ise şudur :

1. *Bilge Tonyukuk(k)a, bağa, aydı* (I, K 7)

Bu tesbitlerden sonra akla hemen şu soru gelmektedir. İlk satırdaki *ben* kelimesi «şahıs zamiri» midir? Meselenin çözümü bu sorunun cevabında olmalıdır.

Bence ilk satırdaki *ben* kelimesi şahıs zamiri değildir. Olamaz da. Çünkü şahıs zamiri Türkçede dâimâ isimlerden veya ünvanlardan önce gelir. İlk satırdaki *ben* kelimesi, Eski Türkçede isim çekiminde kullanılan

teklik birinci şahıs eki olmalıdır. Bir örnekle ifâde etmek istersek *Ben Köl Tigin ben* «Ben Köl Tigin'im» cümlesindeki birinci *ben* kelimesi şahıs zamiri, ikinci *ben* kelimesi ise şahıs zamiri menseli 1. teklik şahıs isim çekim ekidir. Dolayısıyla *Bilge Tonyukuk* ibâresindeki *ben* kelimesi de şahıs zamiri olmayıp, şahıs zamiri menseli 1. teklik şahıs isim çekim ekidir. Böylece ilk satırdaki cümleyi [*Ben*] *Bilge Tonyukuk ben* «[Ben] Bilge Tonyukuk'um» şeklinde anlayabiliriz. Esasında Köktürk harfli âbidelerde bu şekilde söyleyiş pek çoktur. Meselâ I R K B İ T İ G'in ilk satırı: *Tensi men* «Göğün Oğlu'yum». Meselâ Ş İ N E - U S U âbidesinin ilk satırı: *Teñgride bolmuş, il etmiş, Bilge Kağan [men]* «Tanrı (Gök)'dan olmuş (-yaradılmış); il itmiş, Bilge Kağan'im». Meselâ S U C İ âbidesinin ilk üç satırı: *Kırgız oğlu men* «Kırgız oğlu'yum». *Boyla Kutluğ Yargan men* «Boyla Kutluğ Yargan'im». *Kutluğ Bağa Tarhan Öge Buyrukı men* «Kutlu, Büyük Tarkan, Öge Buyruku'yum» ... v.s. Bu örneklere küçük taşlarda geçen yirmiden fazla örneği ilâve edebiliriz.

İlk satırdaki ikinci cümle *Özüm Tabğaç ilinğe kıldım* «Ben Çin ülkesinde doğdum» cümlesidir. *Özüm* kelimesi bu ikinci cümle'nin fâilidir. Aynı âbidenin II. taşının Doğu yüzünün 6. satırındaki *Özüm karıg boldum, uluğ boldum* «Ben ihtiyar oldum, yaşlı oldum» cümlesi de *özüm* kelimesi ile başlayan diğer bir örnekten başka bir şey değildir.

Hülâsâ, Tonyukuk âbidesindeki ilk satırda «iki» cümle değil «üç» cümle vardır²¹.

İlk cümle [*Ben*] *Bilge Tonyukuk ben* «[Ben] Bilge Tonyukuk'um» şeklindedir. Bu cümle ile «âbidenin sahibi» belirtilmektedir.

İkinci cümle olan *Özüm Tabğaç ilinğe kıldım* «Ben Çin ülkesinde doğdum» cümlesinde ise «âbide sahibinin doğduğu yer» belirtilmektedir.

Üçüncü cümle olan *Türk bodun Tabğaçka körür erti* «Benim doğduğum çağlarda Türk milleti Çin'e tâbi idi» cümlesinde ise «âbide sahibinin doğduğu çağlarda Türk milletinin Çin'in hakimiyeti altında olduğu» belirtilmektedir.

21 Tonyukuk âbidesinin birinci satırının üç cümle olduğunu benden önce Hüseyin Nihâl Atsız tespit etmiştir. (Bk. Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, En Eski Çağlardan Başlayarak Büyük Selçüklülerin Sonuna Kadar, Birinci baskı, İstanbul 1940, s. 29; İkinci baskı, İstanbul 1943, s. 41), Atsız'ın ilk baskısı 1940 yılında yapılan *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı 76 sahifelik eseri Atsız'ın 1939-1944 yılları arasında öğretmenlik yaptığı Boğaziçi Lisesi öğrencileri için 200 adet bastırıldığından ele geçirilememekte, bu yüzden de bu eserdeki Tonyukuk âbidesinin güzel tercümesi ilim âleminde pek zikredilmemektedir.

II

«ÇÖLGİ (A)Z (E)Rİ» Mİ? - «ÇÖL[L](Ü)G İZ (E)Rİ» Mİ?

Bu güne kadar bir çok defa bütünü ile yayınlanmış olan Tonyukuk âbidesi'nin her yeni yayınında, bir önceki neşirdeki bir kısım yanlış okuyuşların düzeltildiği görülmektedir. Bu düzeltmelerin yanında, daha önceki yayınlarda doğru okunan bazı yerler de son yayınlarda bozulmuştur.

Örneklerden birisi âbidenin VIII. bölümündeki 23. cümledir.

Bilindiği gibi Tonyukuk âbidesi, son olarak Sir Gerard Clauson tarafından sistematik bir şekilde bölümlere ayrılmıştı¹.

Clauson'un âbidenin VIII. bölümü olarak tavsif ettiği kısım, 710 yılında Kırgızlara yapılan seferi ihtiva eden bölümdür.

Tonyukuk âbidesinin 19.-29. satırlarında² anlatılan bu sefer, Köl Ti-gin âbidesi³ ile Bilge Kağan âbidesi'nde⁴ daha kısa olarak anlatılmıştır.

Tonyukuk âbidesinin Kırgızlara karşı yapılan bu seferi anlatan bu bölümünde, 23. satırda⁵ bulunan $\text{𐰉𐰺𐰽𐰾} : \text{𐰽𐰺𐰾𐰿𐰽𐰾}$ cümlesi, Radloff (1899)⁶, Malov (1951)⁷, Stebleva (1965)⁸, Tekin (1968)⁹ ve Ergin

1 Sir G. Clauson, «Some notes on the Inscription of Toñuquq», *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 125-132. (Bu makalenin türkçe tercümesi için bk. «Tonyukuk âbidesi hakkında bazı notlar», *Türkiyat Mecmuası*, XVIII, İstanbul 1976, s. 141-148).

2 1. taş, Doğu yüzü, 3. satırdan Kuzey yüzü 5. satıra kadar.

3 Doğu yüzü, 35-36. satırlar.

4 Doğu yüzü, 26-27. satırlar.

5 1. taş, Doğu yüzü, 6. satır.

6 W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die Inschrift des Tonyukuk*, Zweite Folge, St. Petersburg 1899, s. 13, 52-53.

7 Sergei E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyürkskoy Pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, M.-L. 1951, s. 62.

8 I. V. Stebleva, *Poeziya Tyürkoy VI-VIII vekov*, Moskova 1965, s. 89.

9 T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington, 1968, s. 251.

(1970)¹⁰ tarafından *Çölgi (A)z (e)ri bult(u)m*, Aalto (1958)¹¹ tarafından *Çül(ü)gi (A)z (e)ri : bult(ı)m.*, H. N. Orkun (1936)¹² ve G. Aydarov (1968 ve 1971)¹³ tarafından *Çölgi (A)z (e)ri boltım*, S. Hegaard (1976)¹⁴ tarafından *Çöllüg iz eri boltım*, Giraud (1961)¹⁵ tarafından da *Çöllig iz üri bultım* şekillerinde transkripsiyonlanmıştır.

Aynı cümle Radloff¹⁶, Thomsen¹⁷, Malov¹⁸, Giraud¹⁹, Stebleva²⁰, Tekin²¹, Ergin²² ve Aalto²³ tarafından «Çöldeki Az (kavmine mensup bir) eri buldum», H.N. Orkun²⁴, Aydarov²⁵ ve Hegaard²⁶ tarafından ise «Çöldeki Az kavmine mensup (bir) er oldum» şekillerinde tercüme edilmiştir.

Bu cümlede **ᠴᠢᠢᠨᠠ** imlâsı ile geçen ve *çölgi* veya *çül(ü)gi* olarak transkripsiyonlanan ilk kelime, âbidelerde başka bir yerde geçmediği gibi

10 M. Ergin, *Orkun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 78.

11 P. Aalto, G. J. Ramstedt, J. G. Granö, «*Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei*», JSFOu, LX/7, Helsinki 1958, s. 39.

12 H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936, s. 108.

13 G. Aydarov, «*Tonyukuk eskertkişindegi Kazak tiline katıstı materialdar*», Kazak Tili Tarihi Men Dialektologiyasının Meseleleri = Voprosı Istorii i Dialektologii Kazahskogo Yazıka, V, Almatı, 1963, s. 71.

G. Aydarov, *Yazık Orhonskiş Pamyatnikov Drevnetyürkskoy Pis'mennosti VIII. veka*, Alma-Ata, 1971, s. 328.

14 Steven S. Hegaard, «*Some Expressions Pertaining to death in the Kök-Turkic Inscriptions*», UAJb, 48 (1976), s. 99. Hegaard bu cümleyi «I let (commanded) the scouts of the desert» şeklinde mânâlandırmaktadır. Bize göre bu İngilizce tercüme «I found the scouts from the desert» olarak yapılmalıdır. Yani son kelime *bol-* «to lead» ile değil *bul-* «to find» ile tercüme edilmeli. İlk kelime ise aşağıda izah edeceğimiz gibi (bk. not 32) *çöllüg* «... of the desert» şeklinde genitifli değil de «çöllü» < *çöl-l(ü)g* manasında «... from the desert» anlaşılmalıdır.

15 R. Giraud, *L'Inscription de Baın-Tsokto*, Paris 1961, s. 55 ve 92-93.

16 W. Radloff, *aynı yer*.

17 V. Thomsen, «*Alttürkische Inschriften aus der Mongolei*», ZDMG, Neue Folge, B. III (B. 78), Leipzig 1924 (1924-1925), s. 165. Bu makalenin Türkçe tercümesi için bk. «*Mogolistandaki Türkçe Kitâbeler*», Türkiyat Mecmuası, III, İstanbul 1935, s. 81-118.

18 H. N. Orkun, *aynı yer*.

19 S. E. Malov, *aynı eser*, s. 67.

20 P. Aalto, *aynı eser*, s. 38.

21 G. Aydarov, *aynı yerler*.

22 İ. V. Stebleva, *aynı eser*, s. 127.

23 Talât Tekin, *aynı eser*, s. 286.

24 M. Ergin, *aynı eser*, s. 40.

25 S. E. Hegaard, *aynı yer*.

26 R. Giraud, *aynı eser*, s. 61.

türkçenin yazılı başka hiç bir metninde de geçmeyen bir kelimedir²⁷. Bir başka söyleyişle, kendi türünün tek örneği olan bu kelime, Radloff²⁸, Aydanov²⁹, Tekin³⁰ ve Kondrat'ev³¹'in gramerlerinde *çöl-gi* şeklinde parçalanmaktadır. Bu müelliflere göre *çöl* kelimesinden sonra gelen *-gi* eki bu gün Türkiye Türkçesinde kullanılan *-ki* âitlik ekidir. Müellifler bu *-gi* ekini yine âbidelerde geçen *Tabgaçgi* kelimesindeki *-gi* eki ile karşılaştırmakta ve *-gi* şeklinin, *-gi* ekinin ince sıradaki şekli olduğunu kabul etmektedirler.

Sadece bir kişi, Steven E. Hegaard, kelimenin değişik bir gramer izahını yapmaktadır. Hegaard, Aalto'nun *çül(ü)gi* transkripsiyonuna dayanarak *çölüg* şeklinde transkripsiyonladığı ilk kelimeyi <*çöl-ü-g* şeklinde anlamaktadır. Hegaard, kelimenin sonundaki *-g* sesini, türkçedeki *-g ~ -ng* değişmesini örnek göstererek, âitlik eki yerine genitif eki kabul etmektedir³².

Cümledeki ilk beş işaret *çölgü* veya *çül(ü)gi* şekillerinde okunduğu için daha sonraki kelime olarak 𐰇 işareti (*A*)*z* şeklinde transkripsiyonlanmış ve Köl Tigin ile Bilge âbidelerinde geçen *Az* kavminin adı olarak kabul edilmiştir.

Bizce, bu cümleye doğru mânâ verebilmek için önce cümledeki ilk kelimesini doğru okumak ve anlamak gerekmektedir. Meselâ cümledeki ilk dört işaret olarak 𐰇𐰏𐰔𐰚 şekli, âbidelerde başka yerlerde de geçmektedir. Köl Tigin ve Bilge Kagan âbidelerinde aynı imlâ ile geçen kelime, çeşitli müellifler tarafından önceleri *çöl(i)g*³³ ve *çöl(ü)g*³⁴ şekillerinde, daha sonraları ise kelime bünyesindeki *l* sesi çift ünsüz kabul edilerek, *çöl[l](i)g*³⁵ ve *çöl[l](ü)g*³⁶ şekillerinde transkripsiyonlanmış ve bu transk-

27 *Drevnetyürkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 155; G. Clauson, *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford 1972, s. 420.

28 W. Radloff, *Die alttürkischen...*, s. 100 (Bk. *çöl-gi* maddesi).

29 G. Aydarov, «Tonyukuk eskertkişindegi...», s. 87; G. Aydarov, «Imya prilagate'noe v yazıke orhonskoy pis'mennosti VIII veka», *İzvestiya Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Seriya Obşestvennyh Nauk = Kazak SSR Gılım Akademiyasınınñ Habarları*, Kogamdık Gılımдар Seriyası, 1965/1, s. 66.

30 T. Tekin, *aynı eser*, s. 104-105.

31 V. G. Kondrat'ev, *Oçerk Grammatiki Drevnetyürkskogo Yazıka*, Leningrad 1970, s. 20.

32 Steven E. Hegaard, s. 102.

33 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları, I*, İstanbul 1936, s. 30.

34 A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Dritte Auflage, Wiesbaden 1974, s. 335.

35 *DTS*, s. 155.

36 T. Tekin, *aynı eser*, s. 323-324.

ripsiyonların hepsi de «çöllü» olarak mânâlandırılmıştır.

Prof. Masao Mori, Köl Tigin âbidesinin 17. satırında³⁷ ve Bilge Kağan âbidesinin 5. satırında³⁸ :

: YĖYŦŦĖ : ʘŦŦŦŦŦ

imlâsı ile yer alan

ve bu güne kadar *Bükli ~ Böklü Çöl(ü)g ~ Çöl[l](ü)g (i)l* şeklinde transripsiyonlanarak bir kavim adı olarak kabul edilen bu ibâreyi *Bök ~ Bük (i)l, Çöl[l](ü)g (i)l* şekli ile transkripsiyonlayıp, ibârede iki ayrı kavmin zikredildiğini tesbit etmişti³⁹. Prof. Mori'nin okuduğu ibârenin ikinci bölümü olan *Çöl[l](ü)g (i)l* ibâresinin ilk kelimesinin imlâsı ĖYŦŦ

Tonyukuk âbidesinin 23. satırındaki işaretlerle aynıdır. Halbuki Giraud haricindeki nâşirler Köl Tigin ile Bilge Kağan âbidelerinde *çöl[l](ü)g* şeklinde doğru okudukları kelimeyi, Tonyukuk âbidesinde teşhis edememişlerdir. Bizce Tonyukuk âbidesindeki cümlelerin ilk kelimesinin transkripsiyonu tekrar *çöl[l](ü)g* şeklinde düzeltilmelidir. Cümlelerin ilk kelimesini bu şekilde tesbit ettikten sonra ikinci kelimeye geçebiliriz.

İkinci kelime diğer âbidelerde de geçen ve sadece Ė işareti ile yazılan (A)z kavmi olmayıp, kendisinden önce gelen ünlü ile birlikte mütalaâ edilmesi gereken bir kelimedir ve ĖŦ imlâsı ile gayet açık bir şekilde *iz* şeklinde transkripsiyonlanmaktadır⁴⁰.

Bu görüşlerin ışığı altında cümlelerin ilk iki kelimesini *Çölgi (A)z* ve *Çöl(ü)gi (A)z* şekilleri yerine Giraud'nun daha önceki okuyuşu gibi *Çöl[l](ü)g iz* olarak transkripsiyonlayabiliriz.

Cümlelerin üçüncü ve dördüncü kelimelerinde tereddüdümüz yoktur. Bu iki kelime, nâşirlerin bir kısmının daha önceki doğru okuyuşları ile, *(e)ri bult(u)m* şeklindedir.

Hülâsâ, Radloff'tan bu güne kadarki Giraud dışındaki nâşirlerin yanlış transkripsiyonları *Çöl[l](ü)g iz (e)ri bult(u)m* şeklinde düzeltilmeli ve bu cümle «Çöllü iz eri (izci, kılavuz) buldum» şeklinde tercüme edilmelidir.

37 Köl Tigin 17. satır (Doğu yüzü 4. satır)

38 Bilge Kağan 5. satır (Doğu yüzü 5. satır).

39 Masao Mori, «*Böklü*», «*Bükli*» şeklinde transkripsiyon edilen kelime üzerine», VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-25 Ekim 1976-Ankara, Bildiri Özetleri, Ankara 1976, s. 40-41.

40 İkinci kelimeyi şimdiye kadarki nâşirler içerisinde *iz* şeklinde doğru okuyuşları R. Giraud ile S. Hegaard olmuştur. Fakat Hegaard cümlelerin ilk ve son kelimelerini yanlış okuduğu ve yanlış mânâlandığı için (bk. not 15 ve 32) doğru çözümü bulamamıştır.

Burada önemle üzerinde durmak istediğimiz husus, Tonyukuk âbidesinde *iz* okunan kelimenin, diğer âbidelerdeki (A)z kavminin adı ile aynı kelime olmadığı, her ikisinin de iki ayrı imlâ ile yazılan iki ayrı kelime olduğudur. (A)z kelimesi 𐰀𐰪 , *iz* kelimesi 𐰀𐰽 imlâsı ile yazılıyor).

İz kelimesi türkçenin bütün devrelerinde kullanılan bir kelimedir. Bu kelime, Osmanlı türkçesinde *izde-*, Cumhuriyet devri türkçesinde ise *izle-* «takip etmek» fiil şeklinde yaşamaktadır.

Eski türkçedeki *iz eri* «izci, kılavuz» kelimesi, bu gün Türkiye türkçesinde *izci* gramer şekli ile yaşamaktadır.

Yine eski türkçedeki *iz eri* şekli, türkçedeki buna benzer şekiller olan *agaç eri*, *kum eri*, *tat eri*, *Türük eri*, *Rüm eri*, *şark eri*, *uç eri*, *köç eri*-vs. gibi şekiller ile de karşılaştırılabilir⁴¹.

⁴¹ J.R. Hamilton, «*Tokuz Oğuz et On Uyğur*», JA, s. 57-58 not 47; AOH, XX/1 (1968), s. 121.

III

TONYUKUK ÂBİDESİNDEKİ KIZ-KODUZ SIFAT
TAMLAMASI ÜZERİNE

Tonyukuk âbidesinde, II. taşın Güney yüzünün 2. ile 4. satırları şu iki cümleyi ihtiva eder :

- (2) ... *Türk bodun Temir Kapıgka, Tinsi oğh*
 (3) *Tinsi oğh yatıgma tağka tegmiş idi yok ermiş.*
Ol yirte ben Bilge Tonyukuk tegirtük için,
 (4) *sarığ altun, ürüñg kümüş, kız koduz, egri tebi,*
ağı, buñgsuz kelürti.

Birinci cümlelerin *Tinsi oğh yatıgma tağ* bölümü son olarak Sir Gerard Clauson tarafından «Göğün Oğlu'nun oğlunun yattığı dağ» şeklinde mânâlandırılmıştır¹.

İkinci cümlelerin ... *sarığ altun, ürüñg kümüş, kız koduz, egri tebi* ...

1 Sir Gerard Clauson, «Some notes on the Inscription of Toñuquq» *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 130-131. «This inscription adds one further geographical detail; after crossing the Syr Darya the expedition, before reaching the Iron Gate, passed the *Bänglägäk* (spelling uncertain) mountain *tensi : oğli : yatıgma :*, «where the son of the Son of Heaven lay». The obvious explanation is that it refers to some campaign, of which no record has survived, during which a Chinese prince camped there. Klyashtorny suggested that it should be taken as meaning «the son of the Son of Heaven» and referring to the ruler of Sogdiana as a Chinese vassal, but this seems rather farfetched». Bu cümledeki *Tinsi oğh Tinsi oğh yatıgma tağ* için bk. S. G. Klyashtorny, «*Titül Sogdiyskogo Vladetelya v Drevnetyurkskom tekste*», *Problemi Vostokovedeniya*, 1960, no. 6, s. 133-135; S. G. Klyashtorny, *Drevnetyurkskie Runičeskie Pamyatniki*, Moskova 1964, s. 148-149. Klyashtorny'nin bu araştırmalarında da görüldüğü gibi Toñ. II, Batı, str. 9 ve Toñ. II, Güney, str. 2-3'deki kelime, bir şehzâdenin gömüldüğü yeri göstermesi bakımından, *aytıgma* «denen, söylenen» şeklinden ziyâde *yatıgma* «yatan» şeklinde okunmalıdır. Eski Türkçede *-ğma/-gme* eki ile yapılan partisip şekli, Türkiye Türkçesinde, *uyur gezer* örneğinde de görüldüğü gibi, *-ar/-er;* *-ur/-ür;* *-r* partisip ekleri ile yaşamaktadır. Yine *yat*-«yatmak» fiilinin Türkiye Türkçesindeki partisip şekli olan *yatar* > *yatır* «evliya, velî» kelimesinin Eski Türkçedeki *yatıgma* «yatan» kelimesi ile sadece morfoloji yönünden ayrılması, bu kelimenin *aytıgma* yerine *yatıgma* okunması için kâfi derecede sebep teşkil etmektedir.

kelime guruplarını ihtiva eden bölümündeki, birinci ve ikinci kelime gurubu olan, *sarığ altun* ve *ürüñg kümüş* ibâreleri, Radloff'tan bugüne kadar yapılan neşirlerde «sarı altın» ve «beyaz gümüş» şeklinde, doğru olarak, mânâlandırılırken, cümlelerin üçüncü ve dördüncü kelime gurupları da şu şekillerde açıklanmıştır.

Cümlelerin dördüncü kelime gurubunu; Radloff² *egrit aşu* (*egri taşı* (?)), Thomsen³, H. N. Orkun⁴, S. E. Malov⁵, I. V. Stevléva⁶, G. Aydarov⁷, M. Ergin⁸, *egri tebi*, R. Giraud⁹, Talât Tekin¹⁰ *ägri täbi*, Ali Ulvi Elöve¹¹ *äGİRİ TüBİ*, transkripsiyonuyla tesbit etmiştir. *Drevnetyürkskiy Slovar*'da ise *egri tebä* transkripsiyonu yapılmıştır¹².

egri tebi kelime gurubunu; Radloff¹³ «Ägrit-Speise (Ägri-Steine(?))» şeklinde tercüme etmiş; Thomsen¹⁴ mânâyı anlayamadığını belirtmiş, H. N. Orkun¹⁵ «egrit-» fiili ile açıklamak istemiş, Malov¹⁶ «dorogie poponi»,

2 W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Die Inschrift des Tonjukuk*, Zweite Folge, S.-Petersburg, 1899, s. 23.

3 V. Thomsen, *Turcica*, MSFOu, 37, Helsinki 1916, s. 67-69. Thomsen'in *Samlede Afhandlinger*, (III, Kopenhagen 1922)'de neşredilen makalesinin genişletilmiş şekli olan ve H. H. Schaeder tarafından «*Alt-türkische Inschriften aus der Mongolei*» başlığı ile Almanca'ya tercüme edilip ZDMG, Leipzig, 1924-1925, s. 121-175'de yayınlanan ve bu Almanca tercümeden de R. H. Özdem tarafından «*Moğolistan'daki Türkçe kitâbeler*» başlığı ile Türkçeye tercüme edilip *Türkiyat Mecmuası*, III, İstanbul 1935, s. 81-118'de yayınlanan makalesinde, *Turcica*'daki transkripsiyon ve tercümesini aynen muhafaza etmiştir.

4 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları, I*, İstanbul 1936, s. 116.

5 S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyürkskoy Pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, Moskova-Leningrad 1951, s. 64.

6 I. V. Stebleva, *Poeziya Tyürkoy VI-VIII vekov*, Moskova 1965, s. 92.

7 G. Aydarov, *Yazık Orhonskiñ Pamyatnikov Drevnetyürkskoy Pis'mennosti VIII vekä*, Alma-Ata 1971, s. 332.

8 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 81.

9 R. Giraud, *L'Inscription de Bañ-Tsokto*, Paris 1961, s. 57.

10 Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington 1968, s. 252.

11 Ali Ulvi Elöve, «*Bir yazı meselesi üzerine*», *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*, Belleten 1958, s. 72.

12 *Drevnetyürkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 166.

13 W. Radloff, *aynı eser*, s. 22.

14 V. Thomsen, *aynı eser*, s. 67-69. Thomsen, metnin bu kısmını anlayamadığını belirtmek için transkripsiyonun yanına (bu ne demek?) şeklinde bir not koymuş ve metnin bu kısmını, ibârenin devamı ile birleştirerek, «*cevahir ve nukut*» şeklinde tercüme etmiştir.

15 H. N. Orkun, *aynı eser*, s. 124 not 18. H. N. Orkun, bu notta «*deruhte etmek, üzerine almak*» şeklinde açıkladığı «*egrit-*» fiilini eserinin dördüncü cildinde «*sarfet-*

Stebleva¹⁷ «popon (kovrov)», Aydarov¹⁸ «kovrov» şeklinde mânâlandırmışlardır. R. Giraud¹⁹ *egri* kelimesinin sıfat olduğunu *tebi* kelimesinin ise *tewey* «deve» kelimesi olabileceğine işâret etmişse de ilk defa Talât Tekin²⁰ «crooked camels» ve «hunch-backed camels» şeklinde bir tercüme yapmış ve *Drevnetyürkskiy Slovar*'da²¹ da «dromader» karşılığı ile bu doğru teklif kabul edilmiştir. Âbidelerin son yayımında²² da ibâre «egri deve» şeklinde mânâlandırılmıştır.

Cümlelerin üçüncü kelime gurubunu ise; Radloff²³ *kızıl udaz*, Ali Ulvi Elöve²⁴ *KIZ KOD^aZ*, Thomsen²⁵ *kız kud(u)z*, H. N. Orkun²⁶ ve R. Giraud²⁷

mek, harcamak (?)» şeklinde açıklamıştır. Bk. *Eski Türk Yazıtları, IV, İstanbul 1941, s. 40.*

16 S. E. Malov, *aynı eser*, s. 69 ve 363.

17 I. V. Stebleva, *aynı eser*, s. 131.

18 G. Aydarov, *göst. yer.*

19 R. Giraud, *göst. yer.*

20 Talât Tekin, *aynı eser*, s. 289; *ägri* s. 325; *täbi* s. 377. R. Giraud *egri* ve *deve* kelimelerini ayrı ayrı izah etmiş ise de bir senteze gitmemiştir. Bu yüzden *egri deve* «hörgüçlü deve» teklifi ilk defa T. Tekin tarafından ileri sürülmüş olmaktadır.

21 *Drevnetyürkskiy Slovar*, *göst. yer*, *DTS*'da verilen ikinci örnek Yenisey âbidelerinin 46 numaralı olan *Tele* âbidesinin üçüncü satırıdır. Bu satır, S. E. Malov tarafından *äldä ükisim ägritäbim tört bünğ atlarım yulkım* şeklinde transkripsiyonlanmış ve *ägritäbim* kelimesi de «moy dragocennie poponi» şeklinde manalandırılmıştır. (Bk. S. E. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov, Teksti i Perevodi*, Moskova-Leningrad 1952, s. 83-84. Aynı satır Batmanov tarafından *elde ekisim egriteb ebim tört bin (?) atl(ar) yulkım* şeklinde transkripsiyonlanmıştır. (Bk. İ. A. Batmanov, «A. Ç. Kunaa, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. Tuvi*, Cilt 1, Kızıl 1963, s. 14. Bu satır *Drevnetyürkskiy Slovar*'ın nâşirleri tarafından *egri tebäm tört botalım yulkım* şeklinde transkripsiyonlanmış ve *egri tebä* için de Malov ve Batmanov'un «halı, kilim» gibi manalandırmalarından vaz geçilerek, kelime, «dromader» şeklinde yeniden manalandırılmıştır. (Bk. *Drevnetyürkskiy Slovar*, s. 166 *egri tebä* maddesi). *Drevnetyürkskiy Slovar*'daki «dromader» «çift hörgüçlü deve» karşılığında sonra, A. M. Şerbak, bu cümledeki *egritebi* kelimesini R. Giraud ve Jean Paul Roux'dan naklen «Soçetanié *egri teba* oznaçæt «odnogorbyj verblyod» (*Egri deve*: «bir kamburlu deve» demektir) cümlesi ile *tek kamburlu deve* olarak kabul etmektedir. Bk. A. M. Şerbak, «*Eniseyskie Runičeskie Nadpisi, k istorii otkiritiya i izučeniya*», Tyürkologičeskiy Sbornik 1970, Moskova 1970, s. 118. Halbuki metinde kastedilen deve cinsi Demir Kapı geçidi civarındaki develere aittir ve bunlar da çift hörgüçlüdürler Bu bölgedeki develerin resmi için bk. Charles Breasted, «*Exploring the Secrets of Persepolis*», The National Geographic Magazine, LXIV, Nr. 4, Washington, October 1933, s. 403.

22 M. Ergin, *aynı eser*, s. 43.

23 W. Radloff, *aynı eser*, s. 23.

24 Ali Ulvi Elöve, *göst. yer.*

25 V. Thomsen, «*Mogolüstadaki Türkçe Kitabeler*», s. 117.

26 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları, I*, s. 116.

27 R. Giraud, *aynı eser*, s. 57.

kız kuduz, S. E. Malov²⁸, I. V. Stebleva²⁹, G. Aydarov³⁰, *Drevnetyürkskiy Slovar*³¹ ve M. Ergin³² *kız kuduz*, T. Tekin³³ ise *kız koduz* transkripsiyonu ile tesbit etmiştir.

Bu ibâreyi, Radloff³⁴ «rothe seide», Ali Ulvi Elöve³⁵ «pahada ağır dağ öküzü tuğu», Thomsen³⁶ «kız karı(?)», H. N. Orkun³⁷ «kız kızan», R. Giraud³⁸ «kızlar ve dullar», S. E. Malov³⁹, I. V. Stebleva⁴⁰ ve G. Aydarov⁴¹ «jensin i devits», *Drevnetyürkskiy Slovar*⁴² «devitskiy i jensinin», T. Tekin⁴³ «girls and women» ve «girls and maidens», M. Ergin⁴⁴ «kız kadın» şeklinde mânâlandırmıştır.

Ben, cümlelerin üçüncü kelime gurubunu Talât Tekin'in *kız koduz* okuyuşuna aynen iştirak ediyor ve bu ibâreyi şu şekilde mânâlandırmak istiyorum.

Cümlelerin incelediğimiz bölümündeki *sarığ altun, ürüñg kümüş ve egrî tebi* kelime guruplarının ilk unsuru olan *sarığ, ürüñg ve egrî* kelimelerinin, kendilerinden sonra gelen *altun, kümüş ve tebi* kelimelerinin sıfatı olduğunu görüyoruz. Bu paralelizmden hareket ederek diyebiliriz ki cümlelerin üçüncü kelime gurubu *kız kuduz*'un ilk unsuru olan *kız* kelimesi, bu ibâ-

28 S. E. Malov, *aynı eser*, s. 64.

29 I. V. Stebleva, *aynı eser*, s. 92.

30 G. Aydarov, *göst. yer.*

31 *Drevnetyürkskiy Slovar*, s. 81.

32 M. Ergin, *aynı eser*, s. 81.

33 T. Tekin, *aynı eser*, s. 252.

34 W. Radloff, *göst. yer.*, «*kızıl=roth*», s. 94, *udaz=die seide*, s. 91, «*kızıl udaz=rothe seide*», s. 91.

35 Ali Ulvi Elöve, *göst. yer.*

36 V. Thomsen, *göst. yer.*

37 H. N. Orkun, *aynı eser*, s. 116. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV'deki «*kız=kız*» s. 90, «*kuduz=dul kadın*» s. 92 karşılıkları ile ilk teklifini değiştirmektedir.

38 R. Giraud, *aynı eser*, s. 64 Giraud s. 57'de *qudız* okuduğu kelimeyi s. 112-113'de *qudız* okumakta ve *kız kuduz* ibâresini *genç kızlar ve dullar* şeklinde karşılamakta-
dır. Buna karşılık s. 150'de «*kız=virgo*» ve *qudız=mulier* karşılıkları ile kelimeyi yine ilk okuduğu gibi transkripsiyonlamakta ve böylece de kesin bir teklif ileri sürmemektedir.

39 S. E. Malov, *aynı eser*, s. 69., «*kuduz, kız kuduz=jensin*» s. 415.

40 I. V. Stebleva, *aynı eser*, s. 131.

41 G. Aydarov, *göst. yer.*

42 *Drevnetyürkskiy Slovar*, *göst. yer.*

43 T. Tekin, *aynı eser*, s. 289. «*qız=female, girl; daughter*» s. 345, «*qoduz=woman, female slave*», s. 346.

44 M. Ergin, *aynı eser*, s. 43.

rede isim olarak değil de kendisinden sonra gelen *kıduz* kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır.

Esâsen *kız* kelimesinin sıfat olarak kullanıldığı başka örnekler de bilinmektedir. *Bilge Kağan ve Köl Tigin*⁴⁵ âbidelerinde geçen;

beglik urı oğluñ kul boltı
işilik kız oğluñ küñ boltı

KT, D, 24 (krş. KT, D, 7; BK, D, 7; BK, D, 20)

beglik «bey olmaya lâıyk», *urı* «erkek (masculine)», *oğluñ* «evladın», *kul* «kul, köle», *boltı* «oldu»; *işilik* «hanım, prenses olmaya lâıyk», *kız* «dişi (feminine)», *oğluñ* «evladın», *küñ* «cariye», *boltı* «oldu» cümlesinde⁴⁶, evlat mânâsında kullanılan *oğul*⁴⁷ kelimesinden önceki *urı* kelimesi «erkek» mânâsında, *kız* kelimesi ise «dişi» mânâsında, erkeklik-dişilik mefhumunu ifâde etmek için, sıfat olarak kullanılmıştır. Bu örneklerde tereddütlü olduğumuz tek husus *kız* kelimesinin sıfat olarak «dişi» mânâsında insanın dışındaki varlıklarda kullanılıp kullanılmayacağıdır⁴⁸.

45 Osman F. Sertkaya, «Göktürk Tarihinin Meseleleri : Kül Tigin mi - Köl Tigin mi?», Türk Edebiyatı, Aylık fikir ve sanat dergisi, Kasım 1974, no. 35, s. 23-25.

46 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, «"İşilik" sözü üzerine», Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 320-322.

47 *oğul* ve *oğulan* > *oğlan* «evlat, çocuk» kelimelerinin hem dişi çocuk hem de erkek çocuk karşılığında kullanılışı için bk. Doğan Aksan, «Türk anlambilimine giriş-Anlam değişimleri», I, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1965, s. 177-181, Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara 1971, s. 137. *oğul* ve *oğlan* kelimelerinin kendisinden önce sıfat almış şekilleri için bk. *er oğlan* «erkek evlat, erkek çocuk», Uyug-Turan âbidesi, 6. satır; (Bk. S.E. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov, Teksti i perevodı*, Moskova-Leningrad, 1951, s. 19; *irkek oğul* «erkek evlat, erkek çocuk». Bk. W. Bang ve G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936, 4. 66. ve 85. satırlar.

48 Kök-Türk alfabesinde, kalın sıradaki *ķ* sesi (Arap alfabesinde *ق* sesi) üç ayrı işaretle ifâde edilmiştir.

ⱪ *k, ak, ka, aka*

◄ *k, uk, ka, ka*

↓ *k, ok, ko, uk, ku, oku, uku*

kız kelimesi, isim olarak, *kız evladı*, *kız çocuğu* «giri» mânâsında BK, Kuzey, 9'da *kızımın* ⱪⱪⱪⱪ ve BK, Kuzey, 10'da *kızın* ⱪⱪⱪⱪ şeklinde, ◄

harfi ile yazılmıştır. Halbuki *kız* kelimesi, isim olarak, Şine Usu, Çakul ... vs âbidelerinde ⱪ harfi ile ifâde edilmiştir. [Şine Usu, Doğu, 3, *yılıksın barımın kızım*

ⱪⱪⱪⱪ *kıduzın* ⱪⱪⱪⱪ kelürtim; Çakul, X, 6, *kız oğlum* ⱪⱪⱪⱪ ⱪⱪ

«kız» kelimesine sadece T. Tekin, o da eserinin sözlük bölümünde «dişi» (female) mânâsı vermiştir. Bugüne kadar yapılan bütün neşirlerde, nâşirler, *kız* kelimesini sıfat olarak değil de, isim olarak «kız çocuk, kız evlat» mânâsında aldıkları için, kelime gurubunun ikinci unsuru *kuduz* ~ *koduz*'u dâimâ «kadın, dul kadın» şeklinde tercüme etmişlerdir.

Hâlbuki âbidelerde müellifler tarafından *kuduz* ~ *koduz* şeklinde transkripsiyonlanan ve başka mânâlar taşıyan iki ayrı kelime vardır.

Bunlardan birincisi «kadın, dul kadın» mânâsına gelmekte ve âbidelerde 𐤀𐤊𐤍 imlâsı ile «Şine Usu, Doğu» de geçmektedir. *kızın* 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 *kuduzun* 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 «kızını dulunu». Yine bu kelime *Divânü Lügat-it-Türk'te* 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 *kuduz* imlâsı ile «dul kadın» mânâsında kaydedilmiştir⁴⁹.

İkinci kelime «sığır, yaban sığırı» mânâsına gelmekte ve 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 *ko-*
duz imlâsı ile Tonyukuk âbidesinin incelediğimiz cümlesinde geçmektedir.

kız kelimesi, sıfat olarak, *dişi* «female» manasında BK. Doğu 24'de 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 Toñ. II, Güney, 4'de *kız* 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 *kuduz* 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 imlâsıyla, 𐤀𐤊𐤍𐤏𐤍 harfi ile yazılmıştır. BK ve KT'deki imlâ birliği acaba bu âbidelerin yazarı Yolluğ Tigin'e ait bir hususiyet olabilir mi?

a) *kız* kelimesi, insan için isim olarak, 1. bakire «virgin», 2. kız çocuk, kız evlat «girl, daughter»; sıfat olarak «dişi» manalarında kullanılmıştır.

kız = «dişi» Metinlerde şimdiye kadar sadece insan için kullanılışı tespit edilmiştir. Meselâ Yenisey âbidelerinin 3 numaralı olan Uyuğ-Turan âbidesindeki «... er oğlan er küdegülerim *kız* kelinlerim bökmedim cümlesinde *kız* kelimesinin *kelin* «gelin» kelimesinden önce sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir. (Bk. S. E. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov, Teksti i Perevodi*, Moskova-Leningrad 1951, s. 19.

b) *kız* kelimesi, insan haricindeki canlılar ve nesnelere için de şu manalarda kullanılmaktadır.

- kız* = «değerli, kıymetli, nâdir».
- kız* = «kit, az», *kızlık* «kitlik».
- kız* = «kırmızı, kızıl» *kız-sıl.

kız kelimesinin insanın dışındaki varlıklarda *dişi* karşılığında kullanıldığı tespit edilirse, ilk mana bu cümle için de tercih edilebilir. Şimdiki durumda Tonyukuk âbidesindeki bu cümlede sıfat olarak kullanılan *kız* kelimesine mana olarak en uygun tek-lif «değerli, kıymetli, nâdir» karşılığının kabulüdür. «dişi» manası ise ancak bir tek-lif olarak ve ihtiyatla ileri sürülebilir. Tabii her iki hâldé de *kız* kelimesinin sıfat olarak kullanılışı değişmez.

⁴⁹ Besim Atalay, *Divânü Lügat-it-Türk Tercümesi*, I, Ankara 1939, s. 365, str. 25; *Divânü Lügat-it-Türk Dizini «Endeks»*, Ankara 1943, s. 374, *Divânü Lügat-it-Türk Dizini*, (ikinci baskı) Ankara 1972, s. 77.

Tonyukuk âbidesinde *-d-* ile geçen bu kelime, Uygur ve Arap harfli metinlerde *-t-* ile kullanılmıştır.

Bu *-d- ~ -t-* değişmesine ait bir başka örnek de *ƙordanta* [ƙوتانتا] *ƙotan ~ ƙotan* [ƙوتان ~ ƙوتان] kelimesidir⁶⁰.

Kanaatimizce daha önceki müellifler, Türk dilinin en yaygın hadiselerinden biri olan bu *d~t* değişikliğine de dikkat etmedikleri için, Tonyukuk âbidesinde geçen *ƙoduz* kelimesini *Divânü Lügati't-Türk'te* geçen *ƙuduz* kelimesi ile birleştirmişlerdir. Şine Usu âbidesindeki «dul kadın» mânâsına gelen *ƙuduz* kelimesinin isim olarak kullanılan *ƙuz* kelimesi ile birlikte geçmesi, Tonyukuk'taki bu yanlış mânâlandırmayı kuvvetlendirmiştir. Hâlbuki Tonyukuk'taki *ƙoduz* kelimesi, *DLT'te* ƙوتوز ~ ƙوتوز «yaban sığırı»⁵¹ ve ƙوتوزلغ ار ~ ƙوتوزلغ ار «yaban sığırı sahibi»⁵² şekillerinde geçer.

Aynı kelime *Kutadgu Bilig'de* iki defa geçmektedir.

2311 *toŋuz teg titimlig, böri teg küçi*
ağıglayu azgır, ƙutuz teg öçi

«O, domuz gibi inatçı, Kurt gibi kuvvetli,
Ayı gibi azılı (ve) yaban sığırı gibi kinci olmalıdır»⁵³.

5372 *ya ƙuzda yoruğlı ƙalın ƙop ƙutuz*
ya tüzde yoruđlı ud, ingek, öküüz

«bir de kuzeydeki dağlarda sürülerle dolaşan yaban sığırı, veya ovada dolaşan boğa, inek, öküz sürüleri»⁵⁴.

50 Sir G. Clauson, *göst. yer*, s. 127-128.

51 Besim Atalay, *DLT*, I, s. 365, str. 22, *Endeks*, s. 490, *Dizin*, s. 77.

52 Besim Atalay, *DLT*, I, s. 495, str. 15, *Endeks*, s. 490, *Dizin*, s. 77.

53 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, I, *Metin*, İstanbul 1947, s. 245, *Kutadgu Bilig*, II, *Tercüme*, Ankara 1959, s. 172.

Kutadgu Bilig beyit 2311'de Arat tarafından *ƙutuz* okunan kelime, *Kutadgu Bilig'in* Uygur harfli Herat yazması (Viyana nüshası)'nın 86. sahifesinin 24. satırında

 ƙuduz (veya *ƙoduz*), Arap harfli Nemengân yazması (Fergana nüshası)'nın

174. sahifesinin 9. satırı ile Arap harfli Kahire yazması (Mısır nüshası)'nın 123. sahifesinin 12. satırında *ƙوتوز* *ƙutuz* (veya *ƙotuz*) imlâları ile geçmektedir.

54 R.R. Arat, *metin*, s. 534, *tercüme*, s. 386.

Kutadgu Bilig beyit 5372'de Arat tarafından *ƙutuz* okunan kelime, *Kutadgu Bilig'in* Uygur harfli Herat yazması (Viyana nüshası)'nın 152. sahifesinin 21. satırında

 ƙuduz (veya *ƙoduz*), Arap harfli Nemengân yazması (Fergana nüshası)'nın

Kelime Uygurca metinlerde de *kotuz* ~ *kozo* okunuşu ile ve *kotuz bukası*, *kotuz öküz*, *kotuz ingek* ... vs. şekilleri ile geçmektedir⁵⁵.

Hülâsâ, âbidelerde çok kuvvetli bir şekilde kendisini hissettiren paralelizmden hareket ederek ve «sıfat+isim = sıfat tamlaması» kalıbını tathik ederek, incelediğimiz *sarığ altun*, *ürüñg kümüş*, *kız koduz*, *egri tebi* ibâresini şu şekilde mânâlandırmak istiyoruz.

	sıfat	+	isim	=	sıfat tamlaması
𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚	s(a)r(i)ğ		(a)ltun		«sarı altın»
𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚	ür(ü)ñg		küm(ü)ş		«beyaz gümüş»
𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚	kız		kođ(u)z		«kıymetli veyâ dişi (?) sığır»
𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚	(e)gri		t(e)bi		«hörgüçlü deve»

385. sahifesinin 14. satırı ile Arap harfli Kahire yazması (Mısır nüshası)'nın 320. sahifesinin 11. satırında 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚 *kutuz* (veya *kotuz*) imlaları ile geçmektedir. Martti Räsänen, *Versuch eines Etimologischen Wörterbuch der Türkisprachen* (Helsinki 1969) adlı eserinin 284. sahifesindeki *koțaz* maddesinde, Kutadgu Bilig'de geçen bu ikinci örneği, Radloff'un Kutadgu Bilig transkripsiyonuna dayanarak, *koğus* şeklinde transkripsiyonlamaktadır.

55 F. Geissler - P. Zieme, «Uigurische Pañcatantra-Fragmente», Turcica, Revue d'Études Turques, II, Paris 1970, s. 32-70.